

Тетяна Окунович

(Херсон)

ОНИМНИЙ ПРОСТІР ТВОРІВ М.КУЛІША

У статті розглянуто антропонімікон творів М.Куліша, виявлено особливості побудови та семантичного навантаження антропоетонімів у художньому тексті, подано схему антропонімічного апарату твору.

Ключові слова: літературна ономастика, поетонім, антропоетонім, структурні моделі, семантичні розряди.

The article focuses on antroponymicon of M.Kulish's works of literature, peculiarities of structure and semantic loading of antropoetonyms in the text of fiction are singled out, the scheme of apparatus of the text of literature is submitted.

Key words: literary onomastics, poetonym, antropoetonym, structural models, semantic types.

Спрямування художньої літератури на людину та її антропоцентризм зумовили одну із особливостей літературної ономастики – антропоетоніми, що складають основний шар власних назв художнього твору. Антропоетоніми – це невід’ємний елемент не лише художнього твору, стилю письменника, а один із засобів, що створює художній образ. Власні назви, природно введені у словесно-художню систему, можуть нести яскраво виражене змістовне навантаження, мати прихований асоціативний фон; передавати національний та місцевий колорит, відбивати історичну добу, до якої належать події твору, мати соціальну характеристику. Досить часто робота письменника над створенням антропоетонімів становить складний та трудомісткий процес, оскільки вони мають бути стилістично правильними та точними, повинні відповідати духу, меті та ідеї твору [2, с. 4].

Дослідженню власних назв у літературній ономастиці присвятили свої роботи вітчизняні та російські дослідники, серед яких Л. Белей Н. Васильєва, М. Горбаневський, В. Калінкін, Ю. Карпенко, О. Суперанська, О. Фоякова та інші. Більш досліджені у контексті художнього твору антропоніми (Л. Белей, М. Карпенко, Б. Магазаник, Т. Крупеньова, І. Сухомлин), хоча й інші класи імен, зокрема топоніми, теж знайшли своє відображення у працях учених (К. Ірисханова, І. Маруніч, С. Перкас). Значний доробок учених присвячений дослідженню ономастикону художніх творів зарубіжних письменників (В. Михайлов, В. Никонов, О. Суперанська). Стилістику “значущих імен” досліджують Р. Агеєва, К. Зайцева, С. Зінін, Т. Кондратьєва, М. Рут, Р. Таїч, О. Фоякова; питання ономастичної лексикографії вирішує В. Сталтмане. Проблему теорії поетичної ономастики та лексикографії детально розроблено в українському мовознавстві В. Калінкіним, у російському – А. Пузирьовим. І лише невелика кількість наукових розвідок розкриває магію власних імен у текстах українських письменників: Н. Бияк вивчала антропоніми в українських прозових творах; О. Климчук досліджувала літературно-художній антропонімікон П. Куліша; Н. Попович проаналізувала літературно-художню антропонімію української драматургії ХІХ–ХХ ст.; Т. Наумова вивчала номінацію особи в сатирично-гумористичних творах І. Франка та В. Самійленка та інші. Однак багатий антропонімікон художніх творів М. Куліша не був об’єктом вивчення дослідників, що становить лінгвістичну та ономастичну цінність.

Метою статті є виявлення та опис структурних і семантичних особливостей антропоетонімів у творах М.Куліша.

Завдання розвідки – дослідити семантику власних назв, використаних М. Кулішем у своїх творах як засіб позитивної/негативної характеристики героїв.

Однією з важливих проблем теорії власної назви у лінгвістиці є проблема специфіки онімів. З нею тісно пов'язане питання про розмежування власних і загальних назв та їх відмінність, про значення онімів.

Безперечно, знання, що містяться у власній назві, мають велике значення для “прочитання” цих назв у канві художнього тексту, де найбільш яскраво та повно реалізуються конотації онімів усіх розрядів. Традиційно в науці виділяться розряди (групи, підгрупи) власних назв залежно від об'єкта, який вони позначають. А.Суперанська вважає, що серед усіх можливих класифікацій (В.Бондалетов, Н.Максимчук, В.Михайлов, Н.Подольська, В.Супрун та ін.) на перше місце має бути поставлена предметно-номінативна, оскільки “співвіднесеність з предметом, як правило, визначає “особу” назви та інші її характеристики” [5, с.160]. Це зумовлено тим, що, аналіз ономастичного простору художнього тексту допомагає розкрити ідейний задум автора, визначити особливості використання власних назв, дати максимально повну інформацію про значення онімів та їх роль в організації системи персонажів та хронотопу твору.

У драматичних творах М. Куліша серед ужитих антропонімів значну групу складають українські прізвища, основою для утворення яких була певна характеристична особиста ознака людини, що виділяє її з-поміж оточення. Прізвища ці виникли з первісних прізвиськ і вуличних кличок.

Ще в свій час В. Ястребов відмічав, що “найбільш цікавий розряд прізвиськ складала ті, що давали характеристику людини за її зовнішнім виглядом, фізичними ознаками і властивостями” [7, с. 148-150].

Серед проаналізованих прізвищ, ужитих у творах М. Куліша, виділяємо такі, що вказують на певні індивідуальні риси особистості, а саме:

- зовнішність діючої особи: **Одноокий** (“Патетична соната”), **Семиволос**, **Губа** (“Мина Мазайло”), **Кирпатенко** (“Отак загинув Гуска”), **Стоножка** (“97”) та ін.;
- суттєві риси характеру героїв: **Мовчан**, **Молодий** (“Комуна в степах”), **Леп**, **Пташина** (“Хулій Хурина”), **Годований**, **Смик** (“97”), **Загнибога** (“Мина Мазайло”), **Ступай-Ступаненко** (“Патетична соната”) та ін.

Прізвище **Годований** саме говорить за себе – “людина, яка сита, не голодна, любить поїсти”. І тому, щоб не втратити свого нажитого добра, Годований готовий на все, щоб селяни не відібрали у нього майно.

Антропонім **Смик** асоціюється зі словом “смикати”, бо герой дійсно висмикнув частину зерна для своїх односельців.

Прізвище **Ступай**, утворене від інфінітива “ступати”, у М. Куліша вжите у формі наказового способу. Коли до нього приєдналася ще частина Ступаненко, що означає дію у часі, прізвище набуло рухливості, динамічності, а також ознаки аристократизму [68,с.339]. Автор з повагою ставиться до цього героя. Це видно з того, що, крім “аристократичного” прізвища, автор подає ім'я та по батькові: “З вами хоче похристуватись українець **Іван Степанович Ступай-Ступаненко**” [4, с.211].

3. Прізвища-“самохарактеристики”: тьотя Мотя **Розторгуєва** (“Мина Мазайло”), Хведір **Рудий**, Саватій Савлович **Гуска** (“Отак загинув Гуска”), **Руда Шапка** (“Вічний бунт”), Оверко **Кучка** (“Зона”) та ін.

Ці оніми утворені за індивідуальними особливостями їх носіїв. М. Куліш використовує колоритні, яскраві прізвища, які дозволяють уявити героїв, зрозуміти їхнє призначення у творах, сприяють розкриттю основної думки п'єси, вимагають від читача певних асоціативних умовиводів. Наприклад, тьотя **Мотя** з Курська (**Мотрона Розторгуєва**) має українське коріння, але живе у Курську і торгує на базарі, звідси і таке прізвище.

4. Прізвища на позначення професій і роду занять: *Мазайло, Убийвовк, Засядьвовк* (“Мина Мазайло”), *Гамар* (“Патетична соната”) та ін.

Значна частина цих прізвищ пов’язана із трудовою діяльністю людини і може служити джерелом для відображення картин життя тогочасного суспільства.

Ім’я головного героя п’єси М. Куліша “Мина Мазайло” подано у заголовок. Основна інтрига закручується саме навколо прізвища *Мазало*, яке з часом перетворюється на *Мазало-Квач*. Ці яскраві українські прізвища утворилися від прізвищ тих людей, які з появою возів виконували ремонтні роботи.

Головний герой хоче змінити прізвище іншим, позбувшись не тільки недоречного, на його думку, сенсу, а й українського колориту. Син же Мокій, захоплений милозвучністю й поетичністю української мови, рішуче захищає рідне прізвище, пропонуючи ще “додати до нього десь загублену другу половину – *Квач*”: “*Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач – отож треба додати*” [3,с.125]. Хороші докази на користь цього прізвища наводить учасник дискусії, влаштованої з приводу зміни прізвища *Мазайла*, комсомолец Губа: “...прізвище *Мазайло-Квач* по складах видно, трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада” [3,с.147].

М. Куліш у своїх творах використовує й прізвища, які дозволяють читачеві уявити суспільний ритм життя України в таких аспектах:

- економічне життя країни: *Убийвовк, Засядьвовк* (“Мина Мазайло”) свідчать про розвиток на території Півдня України мисливства;
- тваринний світ країни: *Лекок* (франц. – півень), *Гуска* (Саватій), *Вольф* (нім. – вовк), *Стокоз, Баранова-Козино*.

Німецьке прізвище *Вольф* вказує на те, що на території України були німецькі поселення, й автор використовує таке прізвище, щоб підкреслити багатонаціональний склад населення Південної України.

- Рослинний світ: *Розов, Тюльпанов, Сіренєв, фон Лілієн*. Гумористичним саявом виблискують ці прізвища, що пропонуються на заміну наймення *Мазало*. Герой комедії “Мина Мазайло”, щоб привернути увагу до свого прізвища, обирає для себе антропоніми, що запам’ятовуються красою, чарівною формою і запахом.
- Релігійні уподобання українців: Хома *Божий* (“Хулій Хурина”), *Богоявленський, Архангельський, Спасов* (“Мина Мазайло”) та ін.

На думку Б. Унбегауна прізвища на зразок: *Богоявленський, Архангельський* вказують на релігійне походження особи або ж на кардинальну зміну прізвища [6, с.196]. Антропонім *Божий* можна розглядати в двох аспектах: перший – прізвище релігійного походження, другий – соціальний стан: *Божий* – бідний.

Аналізуючи зібраний матеріал, було виявлено, що власні назви мають різноманітні структури: однокомпонентні, двокомпонентні, трикомпонентні моделі, утворені різними способами: лексико-семантичним, морфологічним тощо.

Вибір антропонімічних конструкцій обумовлений значущістю персонажа в родині, суспільстві, окремій соціальній групі [1, с. 41], а також залежить від контексту. Усі структурні моделі взаємопов’язані та співвідносяться одна з одною, оскільки дво-, три- та багатоконпонентні антропоетоніми часто утворено від однокомпонентних, або навпаки, після введення персонажа у твір за допомогою двокомпонентної або трикомпонентної формули трохи згодом автору легше оперувати однокомпонентною моделлю.

Серед антропонімів, уживаних у творах М. Куліша переважають однокомпонентні моделі, які представлені у текстах або іменами, або прізвищами, або тільки по батькові. Наприклад, у п’єсі “Мина Мазайло” вжито 60 онімів, серед яких однокомпонентних моделей – 45, двокомпонентних – 12, трикомпонентних – 3.

Однокомпонентні представлені моделями: 1) ім'я (*Мокій, Уля, Рина, Тарас, Мотя, Іван, Максим, Минася, Мока* та ін.); 2) прізвище (*Мазайло, Мазайло-Квач, Бароново-Козино, Губа, Тертика, Мазайлиха, Засядь-Вовк, Волков, Вочревісущий* та ін.).

Двокомпонентні моделі власних назв представлені конструкціями: 1) “ім'я + прізвище” (*Минько Панас, Мінервин Павло, Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович, Ісидір Срайба, Тарас Мазайло* та ін.); 2) “ім'я + по батькові” (*Юрій Милославович, Мина Маркович* та ін. .)

Трикомпонентні моделі автор теж використовує, хоча досить рідко. До складу такої моделі входять усі три елементи офіційного найменування особи: прізвище + ім'я + по батькові (*Мина Маркович Мазенін, Килина Трихимівна Мазеніна, Каленик Митрофанович Гімненко*).

У загальній лексичній системі творчого доробку драматурга становлять значний інтерес однокомпонентні моделі антропонімічних конструкцій. Власні імена людей здебільшого позбавлені своєї первинної внутрішньої форми, тобто вони деетимологізувалися і служать для індивідуального найменування людей. Особові імена мають спільну рису із загальними назвами: вони можуть мати як нейтральну, так і здрібніло-пестливу форму.

Велику роль у творенні особових імен відіграють емоційно-суб'єктивні суфікси, серед яких виділяють утворення із суфіксом **-оньк-** (*Настонька, Онисонька, Охтисонька, Пистонька, Мотронька, Устонька* та ін.) **-очк-** (*Ірочка, Химочка*), **-к-** (*Микитко, Зінька, Яшка, Серьожка*), що виражають підкреслено особливе ставлення до героїв автора та інших дійових осіб.

У п'єсі “Отак загинув Гуска” римуються імена всіх семи дочок Саватія Гуски: *Устонька, Настонька, Пистонька, Христонька, Хроспюнька, Онисонька, Охтисонька*. Так вони іменуються протягом усієї драми всіма персонажами й автором у ремарках. Задля єдності ряду письменник (точніше, родина Гуски) порушує морфонологію. Наприклад, твірне слово **Настя** вимагало б похідного *Настенька*, а не *Настонька*, яким послуговуються герої п'єси.

Римовані, за допомогою однакового суфікса **-ун-** імена мають три доньки *Малахія Стаканчика: Любуня, Надюня і Віруня*. Усі разом в повних формах, згадуються лише в одній репліці кума: “має три доньки: **Віру, Надію, Любов...** Віру та Надію вдома залишає, а Любов по тебе послає” [3, с.37].

У художніх текстах М.Куліша досить широко вживаються прізвища, утворені афіксальним способом (за допомогою суфікса **-ов-**: *Розов, Спасов, Тюльпанов, Алмазов*), який вказує на русифікацію прізвищ.

Прикметникові прізвища з суфіксом **-ськ-(-цьк-, -зьк-)** у драматичних творах або підкреслюють приналежність осіб до аристократичних кіл чи духовенства, або висміюють так званий “аристократизм” персонажів: *Архангельський, Богоявленський*. Наприклад, *Аренський*←апелятив **арена** (“Мина Мазайло”). Автор використовує антропонім на **-ськ-ий** з метою висміяти персонажів, які змінили свої прізвища.

Трапляються також у творах і подвійні прізвища: *Мазайло-Квач, Баранова-Козино, Металова-Темброва, Ступай-Степаненко*. На думку Б.Унбегауна, подвійні прізвища вказують на давність роду, його шляхетність [6, с.339]. Однак у творах драматурга поява складних “аристократичних” прізвищ свідчила про зростання дрібного чиновництва в українському суспільстві.

З повагою ставиться М. Куліш до людей, називаючи їх лише по батькові: *Трохимович* (майстер), *Іванович* (робітник), *Тарасович* (воротар) (“Вічний бунт”). Приналежність до вікової групи героя можна визначити за зверненням до нього – *баба Лукія, дід Касян, дід Юхим*. Також трапляються лексеми на позначення соціального статусу героя – *тьотя Мотя із Курська, ніп Авива, міліціонер Серьожка, фон Лілієн*.

Двочленні моделі у творах М. Куліша представлені іменами та прізвищами героїв, наприклад: *Кучка Оверко, Тиміш Гай, Тертика Іван, Хуна Штильштейн, Кирпатенко*

П'єр, Губа Микита, Ісидір Срайба, Уля Розсоха, Мокій Мазайло, Юрій Милославський, Мокрина Мазайло, Рудий Хведір, Хома Божий та ін.

Використовує М. Куліш у своїх п'єсах і повну офіційну форму антропонімів: *Секлета Семенівна, Ніна Костівна, Євгенія Костівна, Антоніма Олексіївна.*

Звертання автора та інших героїв на ім'я по батькові підкреслює шанобливе ставлення до особи: *Ніна Костівна, Євгенія Костівна, Антоніна Олексіївна.* Ці конструкції демонструють пошанівку у ставленні до героїв, про що говорять і їхні дії, як завжди, продумані, виважені, спрямовані на користь суспільства.

Трапляються у контексті творів і пестливі двокомпонентні форми: *Рина Мазайло* (Мокрина Мазало), *Кусман Антошка, Ілько Юга, Шибай Терешко.*

В антропонімічних моделях *Гнат Гиря, Сергій Смик, Микита Губа, Терешко Шайба, Петро Брус, Іван Скибка, Мусій Копистка: Гиря (Гнат), Смик (Сергій), Губа (Микита), Шайба (Терешко), Брус (Петро), Скибка (Іван), Копистка (Мусій)* – прізвиська утворенні лексико-семантичним способом без специфічних “прізвищних” суфіксів, відсутність яких надає антропонімам характеру прізвиськ, і зумовлює появу омонімів: *гиря* (апелятив) – *Гиря* (онім); *смик* (апелятив дейктичного характеру) – *Смик* (онім) тощо.

М. Куліш використовує у своїх творах і тричленні моделі, до складу яких входять: прізвище + ім'я + по батькові: *Радобужний Антип Оверкович* (“Зона”), *Гуска Саватій Савлович* (“Отак загинув Гуска”), *Іван Степанович Ступай-Ступаненко* (“Патетична соната”), *Мина Маркович Мазенін, Килина Трохимівна Мазеніна, Каленик Митрофанович Гівненко (Говненко)* (“Мина Мазайло”).

Драматург використовує трикомпонентні моделі з метою вияву власної поваги до героїв або з метою підсилення сатирично-гумористичного елемента у змалюванні життєвих ситуацій, в які потрапляють його герої. Так *Мина Маркович Мазенін, Килина Трохимівна Мазеніна, Каленик Митрофанович Гівненко (Говненко)* тішаться з приводу зміни прізвища на більш гарні, виразні (*Мазенін, Говненко*) – останній змінив прізвище на Вороненко. Використання автором такої трикомпонентної моделі – антропоформули ввічливості – підсилює гумор змалювання образів, їх рис характерів та вдачі.

Гумор М. Куліша сповнений глибокого життєвого смислу, психологічної іронії, викривальний і не надуманий. Прискіплива спостережливість, непересічна здатність знаходити оригінальні художні ходи і прийоми допомогли драматургові затаврувати явища українського тогочасного життя.

На противагу ним автор з повагою ставиться до учителя *Івана Степановича Ступай-Ступаненка* – українця не тільки за походженням, а й свідомого громадянина, патріота, який несе красу, силу українського слова в народ (“Патетична соната”). Цей персонаж викликає позитивні емоції і повагу у читачів своїми вчинками та діями. *Іван Степанович* вірить у відродження та процвітання України. “*З вами волисть похристуватися на своїй землі українець Іван Степанович Ступай-Ступаненко. Україна востресла!*” [3, с.211].

Подвійне прізвище Ступай-Ступаненко вказує на послідовність дій. Із семантики антропонімів можна зробити висновок, що прізвище, ім'я та по батькові перегукуються між собою, підсилюючи позитивний образ героя. Вони ніби закликають – ступай уперед, неси українське слово і культуру народу.

До таких героїв, як *Гуска Саватій Савлович, Радобужний Антип Оверкович* з повагою ставляться дійові особи. Але зображуючи своїх героїв у різних життєвих ситуаціях, автор делікатно і разом з тим безжалісно й безкомпромісно виводить їх на “чисту воду”. Не останню роль у цьому відіграють і власні назви, які сприяють розкриттю художнього образу.

Автор використовує образні імена та по батькові з народного мовлення (*Саватій Савлович*), і прізвище підбирає доречне – *Гуска* (від назви птаха). Антропонім *Гуска* підкреслює вдачу героя: він лише їсть, п'є чай, спить і відпочиває, слухаючи пісні у

виконанні дочок. Автор поважає *Саватія Савловича* за вірність народним традиціям, але висміює його за страх перед владою. М. Куліш вимальовує цей образ з гумором, який згодом переростає у сарказм. Від такого спокійного життя *Саватій Савлович* геть розніжився, втрачає пам'ять й адекватне сприйняття життєвих реалій.

Таким чином, індивідуально-авторські антропоніми здебільшого вживаються М. Кулішем без будь-яких пояснень до них, але вже самим добором прізвищ, їх внутрішньою формою, інколи вдалим поєднанням імені і прізвища автор подає приклад надзвичайно економного способу передачі додаткової смислової, емоційно-експресивної інформації читачеві про своїх героїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Горбаневский М. В. Ономастика в художественной литературе: Филологические этюды / М. В. Горбаневский. – М.: Изд-во УДН, 1988. – 88с.
3. Куліш М. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. П'єси / Упоряд., підгот. текстів, вст. стаття та коментар Л. С. Танюка. – 509 с.
4. Куліш М. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади / Упоряд., підгот. текстів, вст. стаття та коментар Л. С. Танюка. – 877 с.
5. Суперанская О.В. Апелятив-онома // Имя нарицательное и собственное. – Москва: Наука, 1978. – С. 32-37.
6. Унбегаун Б. О. Русские фамилии: Пер. с англ. / Общ. ред. Б. А. Успенского. – М.: Прогресс, 1989. – 961 с.
7. Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии. – Одесса, 1893. – 96 с.